

# *Det verdslige øvrighedsbegreb, som det fremtræder i Malmølitteraturen 1530-1536*

af Ole Grell

Indledningsvis skal det bemærkes, at denne artikel ikke har til hensigt at behandle det verdslige øvrighedsbegreb ud fra et dogmatisk/ideologisk synspunkt. Dette skyldes dels, at Niels Knud Andersen allerede i 1954 i sin disputats *Confessio Hafniensis* fuldt ud har behandlet dette aspekt af den danske reformationens historie, og dels at jeg, ikke i den her opstillede problemstilling finder en sådan tilgangsvinkel givtig.

Årsagen hertil er først og fremmest at finde deri, at jeg har den grundopfattelse, at et egentligt øvrighedsbegreb på det verdslige område først udvikledes blandt reformationstidens teologer, når de politisk/socialt forhold nødvendiggjorde en sådan udbygning af deres teologi. Til eksempel kan anføres, at Luthers øvrighedsopfattelse først for alvor blev formuleret i hans opgør med reformationens venstrefløj repræsenteret ved blandt andre Andreas Karlstadt og Thomas Müntzer<sup>1</sup>.

Et af de nye resultater, som Niels Knud Andersen fremførte i *Confessio Hafniensis*, var påvisningen af at inspirationskilderne til en i særlig grad i Malmø dominerende reformationsopfattelse skulle søges i den social-radikale bibelhumanisme i de syd- og nordtyske byer<sup>2</sup>.

Netop den påvisning, at Malmølitteraturens teologi for den væsentligste del er hentet udefra og ikke udviklet på stedet, må imidlertid give anledning til et par overvejelser af tolkningsmæssig karakter. Særligt hvad angår etableringen af det verdslige øvrighedsbegreb forekommer nedennævnte to muligheder mig relevante:

*For det første* kan man tænke sig, at vi i Malmøteologernes arbejder har at gøre med et øvrighedssyn, som man ureflekteret har taget til sig

sammen med de andre reformatoriske ideer, der via de hanseatiske Østersøstæder kom til byen. Et sådant øvrighedsbegreb, udviklet under andre sociale og politiske omstændigheder, kan derfor udmærket have et tilsnit som den social-radikale bibelhumanisme, vi kender fra Sydtykland, uden at dette har en tilsvarende baggrund i det sociale/politiske fundament, der var Malmøs. Dette bliver så meget mere forståeligt, som der næppe har været noget i den aktuelle sociale og politiske situation i Malmø i reformationens første år, der kan have tvunget de derværende teologer til at overveje et sådant synspunkts mulige konsekvenser. På baggrund af disse betragtninger, vel at mærke hvis de har været tilfældet, må man forvente en sporadisk og stærkt begrænset behandling af det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen fra reformationens første år. Et yderligere indicium for ovennævnte teoris sandsynlighed vil det være, hvis man fra den danske reformations sidste urolige år kan påvise, at prædikanterne i Malmø af de ydre sociale og politiske omstændigheder blev tvunget til at nå til en ændret, bevidst og afklaret holdning til verdslig øvrighed i deres teologi.

*For det andet* kan det tænkes, at Malmøprædikanterne ud fra grundige overvejelser har overtaget deres syn på den verdslige øvrighed fra den social-radikale, sydtyske bibelhumanisme. For at en bevidst overtagelse af dette øvrighedssyn har været tilfældet, må man imidlertid forvente at finde denne opfattelse af det verdslige øvrighedsbegreb detaljeret fremstillet allerede i de første af Malmølitteraturens værker. Også her gælder det, at en sådan opfattelse bedst vil lade sig demonstrere, såfremt periodens materielle/politiske grundlag ikke er af alt for stabil en karakter. Sådan at forstå at de udviklingsmæssige ændringer, der eventuelt kan påvises i periodens almindelige politisk/sociale historie, ikke lader sig påvise i dertil ændrede forestillinger om verdslig øvrighed i den religiøse litteratur, der udgik fra Malmø.

Det skal for god ordens skyld bemærkes, at de to ovenfor opstillede hypoteser repræsenterer ekstremkategorier og derfor ikke opererer med de forskellige grader af pragmatisme, misforståelse og mangel på logik, som enhver epoke vil kunne opvise utallige eksempler på.

Rækkevidden og værdien af den her skitserede udogmatiske problemstilling belyses blandt andet derigennem, at den af Niels Knud Andersen påviste forskel imellem een vstdansk, Luther-inspireret, reformationsopfattelse og en østdansk, social-radikal, bibelhumanistisk opfattelse i praksis ingen konsekvens synes at have haft for de i forbindelse med herredagen 1530 fremmødte prædikanter til trods for,

at de kom fra begge retninger. Alle 21 indkaldte prædikanter satte deres navn under svaret på prælaternes 27 klagepunkter, ligesom de alle prædikede over de 43 københavnske artikler, selvom den deri indeholdte opfattelse netop var typisk for den østdanske reformationstype<sup>3</sup>.

Grundet den omstændighed, at så godt som alle de religiøse skrifter, der blev til i Malmø, og som har interesse i forbindelse med en kortlægning af det verdslige øvrighedsbegreb, udkom i årene 1530-33, vil disse år naturligvis blive de for det følgende centrale. Når årene frem til 1536 også er taget med skyldes det ønsket om, at forsøge at konstatere, hvorvidt nogle af prædikanterne i Malmø aktivt, via deres skribentvirksomhed (subsidiært via oversættelser), forsvarede Malmø-magistratens oprør sidst i maj 1534. Der vil i den forbindelse blive set bort fra mester Chr. Pedersens aktiviteter, dels grundet hans sene ankomsttidspunkt til Malmø og dels på grund af hans tidligere nære tilknytning til Chr. II<sup>4</sup>. Det skal påpeges, at der kun kan blive tale om en bestemmelse af dette problem med alle de forbehold et så spinkelt kildemateriale som det eksisterende må kræve. Der kan for eksempel næppe være tvivl om, at antallet af religiøse skrifter, der i oprørsårene udgik fra de to trykkerier i malmø, var stærkt dalende i forhold til tiden umiddelbart inden<sup>5</sup>.

Gösta Johannesson var den første, der tog den i Malmølitteraturen iboende forkyndelse op til en kritisk analyse<sup>6</sup>. Der var for ham ingen tvivl om, at inspirationskilderne til den i byen producerede litteratur fra disse år var flere<sup>7</sup>. I første række mente Gösta Johannesson at kunne spore en påvirkning fra Andreas Karlstadts social-radikale agitation, men også om en egentlig inspiration fra luthersk hold var der efter hans mening tale, især i Malmøbogen fra 1530<sup>8</sup>. Som det fremgår, pegede Gösta Johannesson ikke på nogen entydig inspirationskilde til denne teologi; men om dens i hovedsagen fremherskende social-radikale indhold, var han ikke i tvivl. Han afrunder sit forholdsvis korte afsnit om den religiøse litteratur, der i disse år udgik fra Malmø, med følgende slutbemærkninger: »Aggressiviteten torde också ha ökat så därigenno, att inrikespolitisk splitning snart följde och sammenföll med den religiösa, så att den kyrkliga söndring och den sociala oron betingade och befordrade varandra<sup>9</sup>«. Med andre ord var reformationsteologien i Malmø ikke et statisk fænomen. Frem mod byens oprør i 1534 skulle forkyndelsen altså ifølge Gösta Johannesson være blevet voldsommere og af mere social-radikal observans, end den havde været tidligere.

Niels Knud Andersens disputats, *Confessio Hafniensis*, er det værk, der til dato grundigst har behandlet den i Malmø forkyndte teologi. Til trods for at behandlingen af netop Malmølitteraturen fra disse år ikke har været disputatsens hovedsigte, er det for alvor lykkedes for Niels Knud Andersen at få fastslået de dogmatiske inspirationskilder til Malmølitteraturen<sup>10</sup>. I lighed med J. Oskar Andersen finder Niels Knud Andersen i den hjemlige reformkatholicisme grundlaget for reformationen, men i modsætning til denne mener han ikke, at inspirationskilderne udelukkende skal søges der<sup>11</sup>. I mindst lige så høj grad ser han en radikal bibelhumanisme, delvist Zwingli-inspireret, som den virkelige drivkraft, særligt i den form, hvori den fremtrådte i Sydtyskland<sup>12</sup>.

På linie med Gösta Johannesson opfatter han denne radikale teologi med de dertil hørende sociale undertoner som en idé, der via de gode handelsforbindelser med de nordtyske Østersøstæder, Hansestæderne, er blevet introduceret i Malmø.<sup>13</sup> Da Niels Knud Andersens tilgang til Malmølitteraturen er ønsket om dogmatisk at rubricere den i forbindelse med en vurdering af den københavnske bekendelses indhold, kommer han ikke som Gösta Johannesson ind på spørgsmålet om, hvorvidt de synspunkter, der findes deri, til alle tider er de samme, eller om der skulle være tale om en udvikling henimod for eksempel en øget radikalitet.

Det skal dog i denne forbindelse nævnes, at der hos Niels Knud Andersen er en tendens til af og til at slutte fra et tanke- og idé-sammenfald til en tilsvarende realpolitisk og social identitet de hanseatiske Østersøbyer og Malmø imellem<sup>14</sup>.

Herman Schlyter følger sig som den sidste i rækken af dem, der har bidraget til forskningen omkring Malmølitteraturen, med en artikel i *Lutherjahrbuch* fra 1973<sup>15</sup>. Schlyters indfaldsvinkel er som Niels Knud Andersens dogmehistorisk betinget.

I princippet er Schlyter enig med Niels Knud Andersen i forbillederne for reformationen i Malmø<sup>16</sup>. Dog mener han, at det i særlig grad var fra Rostock, at de forskellige reformatoriske strømninger nåede dertil<sup>17</sup>. »Alles, was in Rostock und Norddeutschland geschah, wurde bald in Malmö und Schonen, ja in ganz Ostänemark bekannt. Ich meine, dass die Art und Weise, in der die Reformation in Rostock durchgeführt wurde, ein Muster für die Reformation in Malmö wurde<sup>18</sup>«. Grundlaget for denne betragtning henter Schlyter dels ud fra den kendsgerning, at en del af reformationslitteraturen fra Malmø blev trykt i Rostock, dels ud fra en parallelisering af de for de to byer

givne forhold<sup>19</sup>. Men det centrale i Schlyters argumentation for en sammenknytning af de to byers reformatoriske udvikling bliver hans påvisning af et nært slægtskab mellem Claus Mortensens salmebog og Rostock-reformatoren Joachim Slüters »Gesangbuch«<sup>20</sup>. Ovenpå dette kortfattede referat af forskningstendenserne indenfor Malmølitteraturen er det af afgørende betydning af slå endnu et par grundlæggende ting fast.

For det første er det på ingen måde rimeligt at betvivle, at de religiøse strømninger skulle have fulgt de faste handelsruter<sup>21</sup>. Såvel Poul Helgesen som Reimar Kock beretter da også uafhængigt af hinanden og i vidt forskellig sammenhæng om betydningen af forbindelserne med de hanseatiske Østersøbyer. Reimar Kock fortæller følgende i en almindelig beskrivelse af den reformatoriske bevægelses fremgang i Skåne: »des quemen ock jahrlickes vp Schone vann Sunde (Stralsund) vnnd Stettinn mith den Copluden Predigker, die Ghadesz Worth predighenn, dath also de gemehne Man den Schmack hedde<sup>22</sup>«. Tyske missionærer for den evangeliske tro kom altså af og til med de forskellige hanseatiske skibe til Malmø og de øvrige skånske byer. Men at de danske købmænd og søfolk også sugede den nye lære til sig, når de besøgte de tyske Østersøbyer, får man indtryk af hos Poul Helgesen i hans svar fra 1527 til Malmøs tidligere borgmester Hans Mikkelsen. »Tw giffuer nw merckellge till kende, hwad thet er een farlig ting, ath bliffwe mester eller doctor paa een maanitz tid. Thet hender teg fordi, som een part aff wore læremestere, wij daglige faa hiem aff Tydscke land, ther strax the haffwe wærid med ath dricke i Dantscken eller Kønigssbergh een thønne prytsing, eller oc i Straalsund en thønne øl, tha ere the saa wijse, ath the kwnne spotte og bande Pawer, Bisper, Prester, Mwncke, fortale himmel oc iord och disputhere paa all then lerdøm som wærid haffuer wdi then hellige kircke ij fiorthenhwdret aar<sup>23</sup>«.

Disse meddelelser kan kun tjene til at underbygge Niels Knud Andersens påvisning af, at reformationsteologien i blandt andet Malmø blev i overensstemmelse med henholdsvis den nord og sydtyske byreformationstype<sup>24</sup>.

Dermed bliver det som det andet punkt på programmet nødvendigt at få klarlagt, hvorvidt det skulle være muligt at finde en tilsvarende parallelitet imellem Malmø på den ene side og de hanseatiske Østersøstæder på den anden, på det sociale/politiske felt<sup>25</sup>.

Byen Malmø voksede langsomt til gennem det 15. årh. og havde i de forskellige danske konger gode beskyttere, hvis bevågenhed gav sig

udtryk i en betydelig privilegiebrevsudstedelse, hvilket yderligere styrkede den igangværende udvikling<sup>26</sup>. Men alligevel var det først ved indgangen til det 16. årh., at byen og dens styrende organer antog et omfang, der gjorde den til en efter den tids forhold betydelig by<sup>27</sup>. Ifølge Sonnenstein-Wendts beregninger ud fra skattelisterne fra 1517-19 havde Malmø på dette tidspunkt omkring seks tusinde indbyggere<sup>28</sup>.

Da reformationen slog igennem i Malmø var flere af byens administrative organer først for ganske nyligt blevet fuldt udviklet, således de fire borgmesterembeder med privilegiet af 29. november 1526<sup>29</sup>. Borgmesterstillingen som sådan havde kun cirka hundrede år på bagen på daværende tidspunkt og magistraten kun det dobbelte<sup>30</sup>.

Utvivlsomt var magistratsembederne forbeholdt de mest holdne mænd alene på grund af disse offentlige hvervs hæmmende effekt på mulighederne for fuldtids at kunne beskæftige sig med private forretninger<sup>31</sup>. At håndværkere skulle have været udelukket fra deltagelse i byrådet kendes kun fra Erik af Pommerens forordning fra 1422<sup>32</sup>. Intet tyder dog på at forholdet imellem magistrat og håndværkere, samt menige borgere iøvrigt, ikke skulle have været det bedste<sup>33</sup>, og en social stratifikation i stil med den, der kendes fra de hanseatiske byer, har der på ingen måde været tale om.

Udviklingsstrukturen i de hanseatiske Østersøbyer er af en helt anden karakter. Allerede fra midten af det 13. årh. var disse byer af en betydelig størrelse og dominerede helt handelen på akse Novgorod-Lübeck-Hamburg-Brügge-London<sup>34</sup>. Disse byers storhedsperiode lå i det fjortende og femtende århundrede, i modsætning til Malmø, som for alvor først voksede mod slutningen af det 15. årh. og begyndelsen af det 16. årh. Netop i den periode, hvor Malmø for alvor voksede, fik disse stæder de første påmindelser om at deres handelsdominans var for nedadgående<sup>35</sup>.

Grundet på de betydeligt ældre institutioner i de hanseatiske Østersøbyer var det efterhånden blevet coutume at borgmestre og rådsmedlemmer blev valgt fra en gruppe særligt velhavende købmandsfamilier – de såkaldte patricierfamilier<sup>36</sup>. Det var da også typisk, at da de reformatoriske bevægelser nåede disse hanseatiske stæder, holdt disse gamle patricierfamilier for den overvejende dels vedkommende fast ved den katolske tro.

Dette sammenholdt med den handelsmæssige stagnation førte til voldsomme indre spændinger og et pres fra den udenråds købmands-/håndværkergruppe for at få del i den udøvende magt, og uvilkårligt

forenedes kravet om en reformation med de sociale og politiske reformkrav<sup>37</sup>. Med andre ord var der tale om, at politiske ønsker forenedes sig med religiøse, hvilket kun kan siges at være en naturlig udvikling, da modstanderne i begge tilfælde var de samme, nemlig de forskellige byers magistrater.

De politisk/socialt udviklingsforløb for de to områder fremstår hermed som diametralt modsatte. I den periode, hvor Malmø for alvor udviklede sig, gik disse hanseatiske stæder tilbage, og hvor magistraten i malmø var en ledende kraft i reformationens indførelse i byen, der var borgmestre og råd i de nordtyske Østersøstæder den nye læres modstandere.<sup>38</sup>

Man kan dermed konkludere, at den identitet, der kan findes på det ideologisk/dogmatiske plan, ikke lader sig påvise på det materielle plan.

### *Den religiøse litteratur 1530-1533*

Det forekommer umiddelbart troligt, at prædikanterne i Malmø ikke i begyndelsen af deres virksomhed som skribenter har gjort sig deres holdning klar i spørgsmålet om den verdslige øvrigheds indplacering i deres teologiske system. Den af Malmøprædikanterne, der forfattede borgmester Jep Nielsens svar til kantoren i Lund, Adser Pedersen, berører løseligt problemet i slutningen af svaret: »Thersom I ville æske oss vdi rette for wor keriste Naadige Herre oc hans Naadis elskelige Raad, ville wi gerne mode, thi oss nest Guds Hielp forhobis, at the thenne Sag saa skulle ouerveye, grandske, ransage, oc som christne Herrer plictige ere, dome, icke effter eders uchristelige oc kietterske Tycke, men efter bode theris oc alle voris Herris Dom oc hellige Ord<sup>39</sup>«. Han har med andre ord forsøgt at tilpasse konge og råd som dømmende myndighed med Skriften som det bærende princip, ud fra hvilket iøvrigt ethvert, godt kristent menneske burde dømme i den aktuelle sag.

Til trods for den stærke agitation i Malmøbogen med dens mange angreb på sociale uretfærdigheder, findes der ej heller der en entydigt formuleret udtalelse om, hvordan lydighedspligten mod verdslig øvrighed er indplaceret i den nye teologi. Dog synes Skriften også her at være den norm, hvorefter den verdslige øvrighed har at rette sig. Således betones det også flere gange, at øvrigheden er det igangsatte element i reformationens indførelse. »Saa haffue wi i thett hellige Trefoldighets naffn mett wor Kiereste Naadige Herris Kongelige

Maiestatis tilladelse, villie oc samtycke anammet thet altere gots ...<sup>40</sup>«. På samme måde hedder det længere nede: »Oc paa thet wi kunde thess bedre komme til then rette christne gudts dyrckelse neffnde Erlige mend Borgemester oc Raad her i Malmø skicked hwer søgn dag III predicker ...<sup>41</sup>«.

Enkelte steder kan der også dukke sentenser op, der uvilkårligt leder tanken hen på Luther, som eksempelvis det følgende citat, der sondrer imellem gejstligt og verdsligt regimente. Det er dog her, som så mange andre steder i Malmølitteraturen, tvivlsomt om der kan lægges vægt på sådanne enkeltstående og ikke alt for gennemskuelige formuleringer. »Men then thyende som nw er skicket oc haffwer wæret, then haffwer werdsens herrer oc førster paalagdt oc indseet, met theris egen lowff oc willie oc forthi maa han holdis och bliffwe, ind til the legge hannam af igen ...<sup>42</sup>«.

Malmøteologerne synes altså på tiendens område at have lagt kiemen til en luthersk øvrighedsopfattelse, idet det ovenfor citerede må forudsætte en adskillelse imellem ånd og materie – de to regimenter – og dermed en bevægelse bort fra princippet om Skriften som eneste norm.

Det skal yderligere bemærkes, at de her meddelte steder er blandt de få, der i disse værker kan tjene til at illustrere Malmøprædikanternes øvrighedssyn. Noget klart fremsat program findes ikke fra dette tidsrum. Det drejer sig om en meget sporadisk behandling af emnet, så godt som udelukkende i forbindelse med konkrete problemer; og man fornemmer at aktualiteten af en veldefineret holdning i øvrighedsspørgsmålet ikke har været et påtrængende problem<sup>43</sup>. Først med tilblivelsen af den københavnske bekendelses 43 artikler i løbet af sommeren 1530 synes et egentligt teoretisk fundament for den verdslige øvrighed og dens virke at være blevet etableret. Artikel 37 behandler spørgsmålet: »Item tro wi oc lære att alle menniske, geystelige (som wi kalle) eller werdtzlige, ehwadt staat the ere vdy, bør att wære werdtzenss førster oc offrichhedt y low, skick oc hwadt som icke er emodt gwdt, oc menighedt til bestand kand wære, oc geystlig Decreter oc preuilegier, the ther emod ere, the er vchristelige<sup>44</sup>«. Her bliver de i de forrige skrifter antydede synspunkter klarere formuleret. Spørgsmålet er imidlertid stadigvæk ikke totalt afklaret, da der ikke direkte i paragraffen siges at Skriften er norm, men kun anvendes den mere flydende betegnelse »imod Gud«.

Alligevel må man vel sige om den københavnske bekendelse, at den ligger meget tæt på at fastslå Skriften som norm, men det er i samme

forbindelse også væsentligt at fastslå, at spørgsmålet om verdslig øvrigheds indplacering ikke kan have været et af de betydende spørgsmål i forbindelse med udformningen af den københavnske bekendelse. I alle de fra dette møde bevarede skrifter fører dette spørgsmål en både omfangsmæssigt og placeringsmæssigt tilbagetrukken position<sup>45</sup>.

På den baggrund kan man vel tillade sig at konkludere, at der ikke i den daværende politisk/socialt situation i Danmark har været træk, der kunne nødvendiggøre en mere udførlig og markant behandling af det evangeliske partis øvrighedsopfattelse<sup>46</sup>.

Men i 1533 med »En stacket vnderuisning ...« er der i hvert tilfælde i Peder Laurentsens opfattelse af verdslig øvrighed sket en ændring. Peder Laurensen synes her på vej over i et luthersk standpunkt, idet han her kan siges at opfatte den verdslige øvrighed som værende en af Gud skabt orden og dermed ikke en institution, der kan afledes af den af Gud åbenbarede lov. To eksempler på denne ændrede anskuelse skal her anføres: »Men fordi ath huer vill icke være saa god och saa erlig, redelig och retwiss, som hannem bør ath være, oc vill icke gøre sin neste det han ville haffue aff hannem burde, baade effter naturens och Gudz low. Der fore er verdzens offuerhed, Konger, Herrer och Førster, Borgmestere och Fogeder skickede aff Gud till ath holde Gudz low ved mact, ...<sup>47</sup>«.

På samme måde hedder det længere nede: »Lige som verdens Herer haffue mact oc befalning offuer det legemmelige vduertis regimente och suerd, baade til at holde i vduertis tingest Gudz low oc desligest deris egen low ved mact met, saa haffue oc kirckens Prelater, tienere oc forstandere stor mact til ath Gudz low induertis ved lige, i siel och samuittighed, icke met legemmelig hand eller swerd, huilcket dem icke burde ath haffue, Men met Gudz ord oc saligheds lærdom, och met aandens swerd som er samme Gudz ord, ...<sup>48</sup>«.

Det skal her slås fast, at behandlingen af spørgsmålet om verdslig øvrigheds indplacering, først med dette skrift af Peder Laurensen får en central placering og omfangsmæssigt en betydning. I begge citater spiller skriftprincippet stadig en vis rolle i den fra de tidligere skrifter kendte, vage formulering, men dog i en langt mere tilbagetrukken position. Hvad der imidlertid forekommer langt væsentligere er, at Peder Laurensen her på luthersk vis synes at tillægge verdslig øvrighed en selvstændig betydning – den er her en skabelsesorden, der udøver sin magt under hensyn til den almindelige fornuft og indsigt (efter naturens lov). På tilsvarende måde synes Peder Laurensen i det andet citat fra »En stacket vnderuisning ...«, at skelne imellem den

indre og ydre verden – ånd og materie – og imellem gejstligt og verdsligt regimente som to af hinanden uafhængige områder<sup>49</sup>.

Lader man derfor Peder Lauretsen fremstå som eksponent for den blandt Malmøprædikanterne herskende opfattelse, bliver der, hvad angår deres syn på verdslig øvrighed tale om en udvikling henimod en afradikalisering og understregning af ethvert kristent menneskes pligt til at være øvrigheden lydige. Eller man kan i overensstemmelse med de indledende teoretiske overvejelser betragte denne udvikling som en bevægelse fra det ureflekterede, importerede øvrighedssyn over i det overvejede og reflekterede.

Udviklingen går da fra Peder Lauretsens første skrift, Malmøbogen, med dens antydninger af Skriften som eneste norm over det muligvis af ham udformede skriftprincip i den københavnske bekendelses artikel 37, for så endelig i 1533 i »En stacket vnderuisning ...« at nå til en helt anderledes afklaret og moderat position. I dette skrift trækkes lydighedspligten mod verdslig øvrighed for alvor frem uden den fra tidligere kendte mere eller mindre direkte indordning under Skriften<sup>50</sup>.

Til yderligere belæg for denne opfattelse af 1533 som det epokegørende år, når det drejer sig om en bevidstgørelse af det verdslige øvrighedsbegreb blandt Malmøprædikanterne tjener i høj grad også Peder Lauretsens på latin affattede skrift mod kannikkerne i Lund, »Expostulatio«, der udkom hen på efteråret 1533<sup>51</sup>. Dette skrift betoner helt i overensstemmelse med »En stacket vnderuisning ...« prædikanternes anerkendelse af den verdslige øvrigheds magt og kald.

»Expostulatio«, der består af en brevveksling imellem Peder Lauretsen og Lundekapitlet, viser os at domkapitlet har beskyldt prædikanterne i Malmø for at prædike oprør og have samme hensigter som de radikale, tyske reformatorer. Disse beskyldninger rejses i domkapitlets svar på Peder Lauretsens skrivelse til dem dateret 26. sep. 1533. Lauretsen tilbageviser disse påstande i sit svar fra den 30. september 1533 og betoner, at prædikanterne kun prædiker fred og enighed og ubetinget lydighed mod den verdslige øvrighed<sup>52</sup>.

Da Peder Lauretsens svar er af den største betydning for forståelsen af Malmøteologernes syn på verdslig øvrighed, skal jeg her meddele en central del deraf i oversættelse fra det latinske skrift:

»Og vores lære gør intet andet end at afsløre jeres og andres i sandhed bedrageriske ufromhed og hykleri for at Guds kirkes sandhed og den sande fromhed kan genoprettes, og det blive tillagt Gud alene, som ufromheden og det hykleriske bedrag har sat sig på, især i spørgs-

målet om den menneskelige frelse. Den underbygger og gavner også den meget skønne og sande orden, idet den på ordentlig måde lærer, hvad man skylder Gud, og hvad man skylder mennesker iflg. Skriften, hvad man skylder øvrigheden og fyrsterne, hvad man ligeledes skylder andre, for at kærligheden, evigheden og freden må bevares hos alle. At Guds ords sandhed må foretrækkes frem for løgn og menneskelige traditioner. At man skal adlyde Gud mere end mennesker, for at den orden kan bevares uantastet, som Kristus, apostlene og den gamle kirke indrettede og overholdt og ikke ubesindigt krænkes af nogen, hvor stor, klog, hellig han end er. Og da vores lære gælder evangeliets fred, lærer den det modsatte af oprør, røverier, krige og kirkeran blandt de sande kristne og lærer, at det ikke er sande kristne, der gør den slags ting. Hvilken relevans har hertil eksemplet med krigene i Tyskland, Danmark og Norge? Mon ikke der fra verdens begyndelse – også før evangeliet blev forkyndt – er blevet ført krig overalt i verden af gridske, overmodige og ufromme herskertyper – og man vil ikke kunne håbe på en ende på denne plage før verdens ende.

*Hvis der er forøvet noget uklogt, hovedløst og ufromt gennem de sorte bønders parti og ved den ukyndige hobs sammenstimlen og frækhed, så spørger jeg, hvilken skyld I opfinder hos evangeliet. Dette lærer tværtimod, at man i borgerlige sager skal adlyde øvrigheden, og at (vi) er den underdanige, ja endog, at man tålmodigt skal bære uretfærdighed pga. ydre ting, og at man skal overlade også kjortlen til den der tager kappen, så langt er det fra, at det tillader at forgribe sig på andres sager. Således lærer vi, af denne art er vores lære, selvom nogle vender sig fra denne læres ånd til kødet og fordrejer åndens frihed til kødets tøjlesløshed. Og fordi vi underviser sådan, nærer I en voldsom ,religiøs begrundet frygt for, at større ulykker truer de menneskelige forhold, hvis vi ikke undertrykkes og der bliver sat en stopper for vores anliggende (egl.: at vors ånd bliver opsnapet)«<sup>53</sup>.*

Der synes her at være tale om yderligere en tydeliggørelse af en ændret og bevidst øvrighedsopfattelse selv i forhold til »En stacket vnderuisning ...« Der tales nu ikke længere om at »holde Guds lov ved magt«, ligesom det biblicistiske element er gledet ud. Peder Laurentsen fortæller os nu, at det er evangeliet der lærer os, at vi har pligt til at adlyde øvrigheden, selv i de tilfælde, hvor der skulle være tale om en uretfærdig øvrighed.

Også Frants Vormordsens til rigsrådet stilede skrift fra oktober 1533, »Francisci Vormordi Amstelredami apologia adversus Lunden-ses canonicos«, betoner at prædikanterne i Malmø kun prædiker lydigh-

hed mod verdslig øvrighed og ikke på nogen måde ønsker at anstifte oprør i landet. Fra dette skrift kan følgende oversættelse fra den latinske tekst eksemplificere det ovennævnte:

»Og aldrig nogensinde har vi til hensigt at give anledning til oprør eller den mindste uenighed, men hvis nogle, der ikke kan tåle sandheden rejser opstand mod os eller vækker nogensomhelst tumult eller ønsker at gøre det, forbitrede af deres had til sandheden – hvad de vidt og bredt plejer, når de har ledt efter en lejlighed dertil, så er de ufromme og det skal tilregnes dem, ikke os ... Det er nemlig ikke korrekt, af os af frygt for de ufromme, der går deres egne veje, at opgive sandheden, når vi én gang har erkendt den. *Men I kan meget nemt – i betragtning af jeres embede og den af Gud givne magt sørge for, at de ufromme ikke fremkalder den slags ulykker*«<sup>54</sup>.

Man kan naturligvis tiltrods for den grundige og moderede behandling af det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen fra 1533 eller måske netop på baggrund af den hævde, at der ikke her, som i Luthers tilfælde i forbindelse med opgøret med reformationens venstrefløj, er tale om en bevidstgørelse og skriftlig formulering af en allerede eksisterende holdning, men derimod om en af de politiske omstændigheder begrundet pragmatisme. At jeg ikke mener, at det kan have været tilfældet vil fremgå af det følgende afsnit, skønt man naturligvis aldrig helt kan afvise muligheden af en grad af opportunisme. Det er imidlertid væsentligt at erindre sig, at de samme prædikanter, der var med til at udforme den københavnske bekendelses artikel 37 også kan udtrykke sig som i de to ovenfor refererede stykker.

At netop året 1533 blev af afgørende betydning for udformningen af Malmøteologernes øvrighedsbegreb turde også fremgå af nedennævnte årsager:

For det første havde den evangeliske sag sejret i Malmø flere år før, ja vel faktisk ved indgangen til 1530. Denne udvikling var takket være solid opbakning fra Frederik den Førstes side og under både tilskyndelse og til tider direkte ledelse af byens magistrat forløbet stort set gnidningsløst. Ligesom det er væsentligt at minde om, at uden Frederik den Førstes store bevågenhed kunne reformationen næppe have konsolideret sig så hurtigt som tilfældet blev<sup>55</sup>. Med andre ord havde reformatorerne i Malmø noget at forsvare, hvilket i sig selv kan have givet dem stof til eftertanke og besindighed.

For det andet var Frederik den Første afgået ved døden på Gottorp Slot den 10. april 1533, hvorved den reformatoriske bevægelse i Mal-

mø havde mistet den beskytter, som fra centralt hold havde støttet den. Den lakune kongens død skabte i centraladministrationen gav som bekendt anledning til de magtstridigheder, der førte til Grevens Fejde, og må med nødvendighed have klargjort det for reformatorerne i Malmø, at en afklaring og dermed indirekte en modificering af deres forestillinger om lydighedspligten mod den verdslige øvrighed nu var blevet en tvingende nødvendighed<sup>56</sup>.

### *Prædikanternes engagement i Malmøs oprør 1534-1536*

Spørgsmålet bliver her, hvorvidt en eller flere af de evangeliske prædikanter gik med i den politiske agitation, der i disse år blev udsendt fra Malmø. Et ikke ubetydeligt problem med den ovenfor skitserede opfattelse af udviklingen indenfor det verdslige øvrighedsbegreb i Malmølitteraturen in mente.

Dette accentueres yderligere gennem de vidnesbyrd vi får fra fire breve, som magistraten i Malmø udfærdigede i løbet af 1534. Det første af disse breve stammer fra januar 1534 – altså før byen gjorde oprør imod rigsrådet – og er foranlediget af en henvendelse fra marsken Tyge Krabbe, om at sende de evangeliske prædikanter bort og indordne sig under ærkebispestolen i Lund<sup>57</sup>.

Naturligvis afviste byens magistrat Tyge Krabbes forlangende, idet den henviste til sine privilegier<sup>58</sup>. Skulle nogen forandringer gøres i de gældende kirkelige forhold, måtte det være op til et almindeligt koncilium at tage bestemmelsen om det<sup>59</sup>. Til trods for afvisningen er tonen i brevet ikke fjendtlig – snarere forsonende. På luthersk vis gøres det i brevet gældende:

»Sonst mag sich Ewer Strengikeyt vestiglich darauff verlassen, wo mit wir E. Strengicheit vnd dem Reichs Rathe in Denmarcken dienen können, zu wasser und lande, mit leib vnd gut, dem Reych Denmarck, zum besten, darin soll man vns, als getrewe vnterthane, vinden vnd spuren«. Man ville med andre ord i de materielle og borgerlige sager indordne sig under rigsrådet, men i de åndelige måtte enhver stå til ansvar overfor Gud. »Aber vnsere Hertzen vnd Conscientz, müssen ir vns frey lassen zu Got dem Allmechtigen allein, das bitten wir vmb Gottis willen<sup>60</sup>«.

De tre øvrige breve er alle rettede til magistraten i København, efter at oprøret i Malmø har været en kendsgerning, og har primært haft den hensigt at få københavnerne med over på oprørernes side<sup>61</sup>. I

den her foreliggende problemstilling er det af vigtighed at konstatere, at det var magtpåliggende for magistraten i Malmø at betone, at oprøret var iværksat for at forsvare evangeliets sag:

»Kiære Naboer oc gode wänner, saa fortröste och forhobbe wij oss först till Gudt oc saa till ether, at thersom nogre woldzmenndt wilde offuerfalde oss met woldt oc magt at nödhe och twinge oss fran Guds oerd toc thet hellig euangelium, atj tha giöre oss hielp, tröst oc bijsandt, huilketh wij ether gantske slytteligen igen giöre wille, om i os wdj sodan eller andre maadhe behoff haffue<sup>62</sup>«. På lignende vis hedder det i magistratens andet brev, dateret 4. juni 1534: »Kiære wänner oc naboer, wor fæderne righe wille wij altiidt gantske gierne giöre alt huess wij thet plictuge ere. Men at ladhe twinge oc trenge oss fran wore predicanter oc Guds oerdt, för wille wij misthe bodhe liiff oc gods met Guds naade oc hielp<sup>63</sup>«. At disse argumenter ikke har været uden virkning fremgår af det sidste brev, hvori magistraten i Malmø takker københavnerne for deres tilslutning til oprørsbevægelsen. »Ke-re Vänner, som i scriffue oss tiill att i wille were oss bistandighe i thendhe euangeliske Sagh, forre huilcked wy tacke ether kerligen och gerne och wille thet gerne met etther fforskuldhe, saa longtt och bredt som oss mweliigktt er<sup>64</sup>«.

Det har åbenbart været af væsentlighed for magistraten i Malmø at slå fast, at man fra rigsrådets side – imod lov og ret – ønskede at bekæmpe det evangeliske parti. Når netop denne sag blev oprørs bannermærke, må en eventuelt manglende tilkendegivelse fra Malmøprædikanternes side til fordel for oprøret være bemærkelsesværdig. Hvis det var den rene og skære pragmatisme, der havde fået prædikanterne til at forfatte de mange skrivelser i løbet af 1533, hvori de betoner lydighedspligten imod verdslig øvrighed, må man forvente at finde udtryk for deres egentlige og oprindelige holdning i forbindelse med magistratens oprør. Såfremt Skriften som norm – i en social-radikal udformning – lå til grund for Malmøprædikanternes øvrighedssyn, må det have været oplagt for mindst én af dem at forsøge at legitimere oprøret. Kan man derimod ikke finde noget fra oprørsperioden, der kan tolkes i en sådan retning, må et sådant *e silentio* bevis få en særlig vægt i sammenhæng med de ovenfor citerede passus fra 1533. I et tilfælde af den sidste art må Malmøprædikanternes øvrighedssyn have været mere moderat og luthersk inspireret end hidtil antaget og langt fra den social-radikale biblicisme, man kan finde eksempler på i det tyske område.

Bortset fra de skrifter, bag hvilke mester Chr. Pedersen stod<sup>65</sup>,

findes der kun et overleveret skrift, der kan tydes i retning af, at en af reformatorerne i byen skulle have taget del i den politiske propaganda. Skriftet, der er en dansk oversættelse af det af Chr. II's kansler, Poul Kempe, på latin forfattede brev fra 1526 til borgmesteren i Danzig, Johannes Wentlandt, mangler desværre både indledning og slutning<sup>66</sup>. Brevets oversættelse er blevet tillagt Peder Lauretsen. Årsagen hertil er den gengivelse af dette skrifts danske titel, som skyldes historikeren J. Langebek »Høyborne oc mechtige Førstis Kong Christierns Sende Breff til Her Johan Vetelant Burgmester til Dansken, som siden bleff ihielslagen for Jesu Christi Ord skyld, met nogre Artikle oc christelige Vilkaar, huilcke Hans Naade forplikter sig til, om han met Siøstedernis Hielp kan komme igien til sit Rige. I huilcket han hiertelige bekenner sin fordums Vildfarelse, oc Gudz Gunst oc Naade, som nu i hans Elendighed haffuer hannem upluist met sit hellige Ord oc Evangelium, oc giffuet hannem it bedre Sind end han tilforn havde; Skreffuit i Loe vdi Flanderen 5 December 1525. Fordansket aff Peder Lauretsøn. Trykt 1534 in 8vo.<sup>67</sup>«. Langebeks oplysning har bortset fra en enkelt undtagelse fået lov til at stå uimodsagt i dansk historieskrivning<sup>68</sup>.

Imidlertid har C.F. Allen påvist, at Chr. II's kansler Poul Kempe selv sørgede for en oversættelse af sit latinske brev. Han mener derfor, at det ufuldstændige, bevarede eksemplar på dansk bør tillægges denne<sup>69</sup>.

Den, der sidst har yttret sig i spørgsmålet om, hvem brevets oversættelse kan tillægges, er Lauritz Nielsen<sup>70</sup>. Han ligger på linie med Bruun i den betragtning, at de i det trykte brevfragment anvendte typer indicerer, at brevet må være trykt i Malmø i Johan Hochstratens trykkeri (Chr. Pedersens)<sup>71</sup>. Af samme årsag mener Lauritz Nielsen, at skriftets fordanskning bør tillægges Peder Lauretsen. Lauritz Nielsen er af den mening, at der blev lavet to oversættelser af Chr. II's brev til Johannes Wendtlandt, en af Poul Kempe og en af Peder Lauretsen. Men da både brevets indledning og slutning som anført mangler, mener han i første omgang ikke, at det er muligt at afgøre, hvilken af de to oversættelser, der har ligget til grund for det bevarede eksemplar. Men herefter synes logikken dog at slippe op. Via den ovenfor anførte påvisning af Malmø som skriftets trykkested lykkes det alligevel for Lauritz Nielsen at gøre Peder Lauretsen til oversætteren<sup>72</sup>.

Det kan dog langt fra siges at være givet, at skriftet fordi det er trykt i Malmø, dermed skulle have været Peder Lauretsens oversættelse. I princippet kan mester Chr. Pedersen udmærket have medbragt Poul

Kempes oversættelse fra Antwerpen sammen med sit øvrige haben-gut. Endelig har vi, når alt kommer til alt, kun Langebeks ovenfor refererede notits som bevis for, at Peder Laurensen overhovedet har foretaget en oversættelse, hvorimod Poul Kempe med egne ord fortæller os, at han selv har oversat sit latinske skrift til dansk<sup>73</sup>.

Ligeledes vil det være urimeligt at forestille sig, at Chr. Pedersen ikke skulle have kendt Poul Kempes oversættelse, hvorved en fornyet oversættelse fra netop Peder Laurensens hånd bliver så meget mere uforståelig, som dette skrift er det eneste oprørspolitiske dokument, hvortil Peder Laurensens navn har været knyttet.

Disse ovennævnte vurderinger bestyrkes af yderligere to kilder. Den første af disse er et brev fra Frants Vormordsen, en af de ledende reformatorer i Malmø, til lensmanden på Bergenshus, Eske Bille, dateret den 22. november 1534. Foruden det tillidsforhold imellem den evangeliske prædikant og den katolske højadelsmand, som brevet også er udtryk for, kan nedenstående passus belyse de her fremsatte betragtninger: »Gudt almectigste for syn ewig godhed wnde oss paa thenne feyde een god ende, samdrecht oc kærlighed eblandt edell oc w(e)del, oc att hwer effter syn tilbørighedt (maa) tiene Gudt oc leffue effter syne willkaar effter Gudtz williæ<sup>74</sup>«.

Den anden er et privilegiebrev fra 1536. »Den 1. aug. 1536 fik lektor Peder Laurensen, læsemester i Malmø, præsentats på Oxie kirke efter den nye almindelige formular *ad vitam*<sup>75</sup>«. Peder Laurensen blev dermed belønnet med præsentatsretten til en af de mere betydende kirker i Malmøs omegn umiddelbart efter byens overgivelse<sup>76</sup>. Det forekommer ikke rimeligt, at Chr. III skulle have indledt sin virksomhed på det kirkepolitiske felt med at uddele privilegier til de prædikanter, der aktivt havde bidraget til kampen imod ham.

Disse betragtninger må føre til den konklusion, at der næppe kan have eksisteret mere end én oversættelse af Chr. II's brev til borgmesteren i Danzig, og at denne oversættelse må skyldes Poul Kempe. Chr. Pedersen har så bragt skriftet med sig til Malmø, hvor det har passet fortrinligt ind i det politiske billede, der var opstået ved byens oprør i maj 1534<sup>77</sup>. At prædikanterne tværtimod har valgt at føre en lav profil under Grevens Fejde viser Frants Vormordsens brev os. Vi kan dermed afsluttende konkludere, at den i det indledende afsnit opstillede første hypotese passer udmærket på udviklingsmønstrer i Malmøprædikanternes forestillinger om verdslig øvrigheds indplacement i deres teologi; og at det fra 1533 modererede og reflekterede

øvrighedssyn sandsynligvis også blev efterlevet af prædikanterne i praksis igennem oprørsperioden fra 1534-1536.

Noter

1. »Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.« 1523. Luthers Werke in Auswahl, II, herausg. von Otto Clemen. Berlin 1966. p. 360-94. Se også Leif Grane: Protest og konsekvens. Faser i Martin Luthers Tænkning indtil 1525. Kbh. 1968. p. 165f.
2. Niels Knud Andersen: Confessio Hafniensis. Kbh. 1954. p. 423-37 og p. 82f. Niels Knud Andersen finder at inspirationskilderne til en sådan socialradikal bibelhumanisme, skal søges dels hos Erasmus fra Rotterdam og de bibelhumanistiske katolikker, der ønskede at reformere den katolske kirke indefra med biblen i hånden, dels hos den kirkelige opposition fra det 15. årh., særligt repræsenteret ved henholdsvis Wycliff og Huss, og endelig i det af Zwingli forfægtede skriftprincip. »Zwingli hævder som Luther Statsmagts Selvstændighed overfor Gejstligheden. Dennes paastaaede Magt har ikke grund i Kristi Lære. Men samtidig binder han øvrigheden til Guds lov. Luthers Lære om Øvrigheds selvstændige Kald mangler. Zwinglis Ideal er den kristne Stat. Skriften er Kilde og Norm for alle kirkelige og statslige Ordninger.« Og længere nede: »Afviger Øvrigheden fra sit religiøse Grundlag indrømmer Zwingli Folket Ret til Revolution.« Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 367.

Bemærk også i denne forbindelse følgende fra p. 366: »De Skriftyndige skal vejlede Øvrigheden, men da Skriftens Tale jo er enkel og klar, ligger afgørelsen i Virkeligheden hos Folket og den enkelte, der herved bliver sin egen Øvrighed. Reformationens Venstrefløj drog denne konsekvens«. Malmøreformationen omtales på følgende måde på p. 379: »Ogsaa Reformationen i Malmø gennemføres ud fra den Betragtning at alle, ogsaa Øvrigheden, har Ret og Pligt til at følge Guds Lov. Det er Menigheden, der skal reformere, eller rettere, de som hører Gud til og følger hans lov:«

3. Skrifter fra Reformationstiden, udg. ved H. Fr. Rørdam nr. 1 og 4. Kbh. 1885-90. Nr. 1: Danmarks christelige Prædikanters Gjensvar paa Prælaternes Klagemaal førte over dem paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. (Viborgberetningen). Nr. 4: Malmøberetningen om Religionsartikler og Forhandling paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530. (Malmøberetningen). Se særligt Malmøberetningen, p. 33 og Viborgberetningen, p. 26f.

Der kan hos Niels Knud Andersen spores en tendens til en meningsglidning i dette spørgsmål. Således udtrykker han sig på følgende måde på p. 84: »Det bør ogsaa noteres, at det næsten kun er jyske Prædikanter, der har været i Wittenberg. Ingen af Pionererne for Bevægelsen i Øst-Danmark (Skaane), der har et mere radikalt Præg end den jyske, har haft direkte Forbindelse med Lutherdommens Arnested.« På p. 388 udtrykker Niels Knud Andersen sig således: »Tausens friere, mere »folkelige« Syn paa Øvrighedsmagten minder om Olaus Petris og adskiller sig i nogen grad fra Luthers og navnlig de lutherske Landsfyrsters«. Endelig konkluderer han følgende på p. 389: »De danske Reformatorers Syn paa Øvrigheden afviger fra Luthers. Deres Ideal er det gammeltestamentlige Teokrati.«

4. Lauritz Nielsen: Christian Pedersen og Bogtrykkerkunsten. Nordisk Tidsskr. för bok och biblioteksväsen, V, 1918 p. 45-60. Se også C.J. Brandt: Om Lunde-Kanniken Christiørn Pedersen og hans Skrifter. Kbh. 1882.
  5. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482-1550. Kbh. 1919. p. 150-51. Under Grevens Fejde udkom der kun to værker fra Oluf Ulriksens trykkeri. Fra Johan Hochstratens trykkeri (Chr. Pedersens) udgik der ni værker, hvoraf tre var oversættelser og fire optryk af rent politiske indlæg til fordel for Chr. II. Se også C. Sonnenstein-Wendt: Om reformatørerne i Malmö och de första lutherska prestarna derstädes. Nye Kirkehist. Saml. II. 1860-62. p. 201 f.
  6. G. Johannesson: Den skånska kyrkan och reformationen. Lund 1947. p. 172 ff. Jeg ser her bort fra C.T. Engelstofts artikel i Theol. Tidsskr. 1. bd. 2. hf. p. 1-114 og det af Sonnenstein-Wendt anførte arbejde, der for begges vedkommende udelukkende holder sig til en ukommenteret gennemgang af den religiøse litteratur.
  7. G. Johannesson: Anf. arb. p. 172ff. Om den anseelige mængde litteratur af religiøs indhold, der udgik fra Malmø i årene 1530-33, se Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi, p. 150f.
  8. G. Johannesson: Anf. arb. p. 173ff.
  9. G. Johannesson: Anf. arb. p. 177.
  10. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 24-42 og 83-128.
  11. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 82ff. Om den tidlige danske reformkatholicisme og Poul Helgesen, se J. Oskar Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917 og samme: Paulus Helie. I. Kbh. 1936.
  12. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84ff.
  13. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84f., G. Johannesson: Anf. arb. p. 105ff. og Aksel E. Christensen: Danmarks Handel i Middelalderen. Nordisk Kultur 16. Kbh. 1933.
  14. Særligt på siderne 378-79 fremtræder dette forhold hos Niels Knud Andersen. »Luthers kirkelige, politiske og sociale Konservatisme i Forbindelse med Feudalismens Fremtrængen blandt Fyrsterne førte til den typiske lutherske Landskirke ... Herved adskiller den lutherske Fyrstekirke sig fra den første Reformationstids demokratiske, borgerlige Menigheder, hvor en aktiv, puritansk farvet Lægmandsreligiøsitet gør sig gældende. Man sonderer ikke strengt mellem kirkelige og politisk-sociale Reformkrav ... Vi har ovenfor set, hvorledes Reformationen i de store nordtyske Byer netop er en saadan aktiv religiøs og politisk Borgerbevægelse. I denne Forbindelse maa især nævnes det vigtige Artikelbrev fra Danzigs Reformation, en interessant Parallel til Bøndernes 12 Artikler. Afgørende overalt »Guds Lovs« forpligtende Karakter; man bør adlyde Gud mere end Mennesker. Ogsaa Reformationen i Danmark, i hvert Fald i Øst-Danmark, bæres af en aktiv Aand, vidt forskellig fra Luthers tale om »Hr. Omnes«.
- Se også Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 84-93.
- Imidlertid er synet på den nordtyske byreformation ændret en del, siden Niels Knud Andersen i 1954 skrev sin disputats. I særlig grad Franz Lau har medvirket hertil gennem en artikel i Lutherjahrbuch, 26, 1959, p. 109-134, med titlen: »Der Bauernkrieg und das angebliche Ende der lutherischen Reformation als spontaner Volksbewegung. Laus grundopfattelse er den, at den lutherske bevægelse fortsat bevarer sin dominans i de nordtyske byer også efter 1525. Følgende vil yderligere illustrere hans synspunkt: »Man soll nüchtern genug sein, um die politische Motive bei der Reformation in den Städten genauso deutlich zu sehen wie die Nebenabsichten der

- Territorialherren bei einer obrigkeitlichen Reformation. Aber keinesfalls sollte gesagt oder auch nur der Anschein erweckt werden, als ob der Ruf nach dem Wort Gottes nur ideologische Verbrämung des politischen Wollens der fortschrittlichen Stadtbevölkerung gewesen sei. Die eigentliche Kraft hat die norddeutsche, städtische Reformation immer aus der Predigt der lutherischen Prädikanten genommen.
3. Die Reformation in den norddeutschen Städten hat wie selbstverständlich einen lutherischen Charakter getragen. Von Misstrauen der städtischen Bevölkerung gegenüber dem Namen Luthers war keine Rede.« F. Lau: Anf. arb. p. 96-97.
15. Herman Schlyter: Die Bedeutung der Rostocker Reformation für die Reformation in Malmö. Lutherjhrbuch, 40. 1973. p. 89-106.
16. H. Schlyter: Anf. arb. p. 89f.
17. H. Schlyter: Anf. arb. p. 92f.
18. H. Schlyter: Anf. arb. p. 97.
19. »Erstens gab es schon im Äusseren Berührungspunkte. Malmö und Rostock waren beide rege Handelstädte ohne Bischofssitz, so dass sie ein wenig ausserhalb der emsigen Aufsicht eines Bischofs und eines Domkapitels lagen. Das erleichterte es sicherlich, die Reformation in beiden Städten durchzuführen.« H. Schlyter: Anf. arb. p. 100.
20. H. Schlyter: Anf. arb. p. 106. Schlyter ser her et sammenfald imellem den af Claus Mortensen i Malmø prædikede teologi og Joachim Slüters i Rostock udelukkende på basis af den påviste indflydelse fra Slüters skrifter på Claus Mortensens salmebog.
21. Aksel E. Christensen: Anf. arb. p. 108ff. og G. Johannesson: Anf. arb. p. 107ff.
22. L. Weibull: Ett blad ur Reimar Kocks krönika. Skånska Saml. utg. af M. Weibull. 1894-95. 4,2. 1897.
23. Skrifter af Paulus Helie, udg. ved P. Severinsen, M. Kristensen og R. Ræder, 1-6. Kbh. 1932-37. bd. 2, p. 91.
24. Niels Knud Andersen: Anf. arb. p. 85f.
25. Vedrørende den tyske byreformation og dækkende både ånds- og material-historien, se Steven E. Ozment: The Reformation in the Cities. New Haven/London: Yale University Press 1975, i særlig grad bogens sidste kapitel, p. 181-166, »The Pattern of Reformation.«
26. O. Bjurling: Malmø Stads Historia, I. Malmø 1971. p. 195-200 og Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 130.
27. G. Hårleman: Malmø, bd. 1. Malmø 1914. p. 31 og O. Bjurling: Anf. arb. p. 291.
28. Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 130, note 4 og O. Bjurling: Malmø Stads Historia, II. Malmø 1977. p. 87. Her anføres at kilderne er alt for vage til at sige noget om byens befolkningsmæssige størrelse på dette tidspunkt.
29. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. bd. 2, p. 422. utg. av E. Nygren. Sthm. 1932.
30. O. Bjurling: Anf. arb. I, p. 207ff.
31. O. Bjurling: Anf. arb. I, p. 207f.
32. O. Bjurling: Anf. arb. I, p. 209.
33. G. Hårleman: Anf. arb. p. 30 og O. Bjurling: Anf. arb. II. p. 16,51 og 66ff. »Det förefaller, som om mishälligheter mellan överheten och borgerskapet har varit sällsyntare än i många andra danska städer.« p. 68.
34. Ph. Dollinger: Die Hanse. Stuttgart 1966. p. 11. For en dybtgående redegørelse for

- den hanseatiske handelsdominans i det 14. og 15. årh., se E. Daenell: *Die Blütezeit der deutschen Hanse*, II. Band. p. 1-285. Berlin 1973.
35. Ph. Dollinger: *Die Hanse*. Stuttgart 1966. p. 401ff.
  36. Ph. Dollinger: *Anf. arb.* p. 415. J. Schildhauer: *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzungen in den Hansestädten Stralsund, Rostock und Wismar im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*. Weimar 1959. p. 26-41. og p. 111. G. Waitz: *Lubeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik*, bd. 1. Berlin 1855, p. 70ff. W. Berend: *Zwei Ostseestädte Rostock und Wismar*. Leipzig 1909. p. 33f.
  37. C. Paludan-Müller: *Grevens Fejde*, bd. 1. Kbh. 1853. p. 8ff.
  38. Se note 36.
  39. *Danske Magazin*, bd. 2, p. 125.
  40. *Malmøbogen*, på ny udg. ved H. Fr. Rørdam. Kbh. 1868. folio 18. Se også Niels Knud Andersen: *Anf. arb.* p. 379.
  41. *Malmøbogen*, folio 18.
  42. *Malmøbogen*, folio 28.
  43. Således synes et af de oftest debatterede emner i den danske reformationslitteratur at have været præsteægteskabet. Se Sonnenstein-Wendt: *Anf. arb.* p. 183f.
  44. *Malmøberetningen*, p. 29. Hvad angår synet på f.eks. det almindelige præstedømme, så er prædikanterne i deres svar på prælaternes klagepunkter langt fra radikale: »... Menn dog maa ingen wden nødtørlighed indføre seg selffuer, ukallet oc ukeyst aff then hellige kirke, obenbarlige oc almyndelige att tiende andre Christen mennsker medt saadanne preste embede, Thy sancta Paweld, j Corint. xiiij wil att all ting skall gaa skickelige oc beqwemmelige til y then Christelige forsamling,« *Malmøberetningen*, p. 48.
  45. *Malmøberetningen*, se især p. 29. og *Viborgberetningen*, se. især p. 10-11.
  46. Se den af A. Heise i 1883 publicerede artikel om herredagen 1530 i *Danske Magazin* 4. Rk. 6. bd. p. 1-43. For Heise var der ingen tvivl om, at de økonomiske spørgsmål vedrørende rigets forsvar imod Chr. II blev herredagens vigtigste emne. »Under denne stemning var det ikke tiden til at foretage »en reformats«. Forhandlingerne med Rigsrådet kom ogsaa væsentlig til at dreje sig om penge og landsknægte.« A. Heise: *Anf. arb.* p. 12. Se også O. Bjurling: *Anf. arb.* II. p. 21.
  47. *Skrifter fra Reformationstiden*, udg. ved H. Fr. Rørdam, nr. 5. Kbh. 1890. Nr. 5: Peder Laurensen: *En stakket Undervisning imod Pavens, Bispers og deres Disciples Statuter, Love, Bud og Skikkelser*. p. 10. Sammenlign f.eks. med følgende citat fra »Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei.« p. 362, bd. 2. Otto Clemen ausg.: »Auffs erst müssen wyr das weltlich recht vn schwerd wol gründen, das nicht yemand dran zweyffel, es sey von Gottis willen vnd ordnung yn der welt,«.
  48. *En stakket vnderuisning*, p. 12.
  49. Sammenlign til illustration af Luther-påvirkningen i dette skrift med »An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung«. 1520: »Drum sag ich, die weil weltlich gewalt von got geordnet ist, die boszen zustrafen und die frumen zuschutzen, szo sol man yhr ampt frey gehn vnuorhyndret durch den gantzen Körper der christenheit, niemants angesehen, sie trefft Papst, Bischoff, pfaffen, munch, Nonnen oder was es ist.« p. 368 bd. 1. Otto Clemen ausg.
  50. Niels Knud Andersen synes at se Peder Laurensens opfattelse af verdslig øvrighed som en fast og uforanderlig størrelse, se Niels Knud Andersen: *Anf. arb.* p. 382. Den af G. Johannesson omtalte vækst i Malmøreformatorenes aggressivitet kan,

når det drejer sig om forholdet til verdslig øvrighed, ikke være korrekt, se G. Johannesson: Anf. arb. p. 177.

51. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis, Ad Canonicos Lundenses adversus temerarie latam exilii sententiam et condemnationem in quosdam verbi Dei precones, contra manifestum Dei verbum veterum conciliorum canones, Et sanctorum patrum et ecclesiæ doctrinam.« Danske Afd. L.N. 125. Det kgl. Bibl. Kbh. Se også G. Johannesson: Anf. arb. p. 193ff.
52. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis ...«, Danske Afd. L.N. 125, C 2v f.
53. »Expostulatio Petri Laurentii Malmogiensis ...«, Danske Afd. L. N. 125, C 8v f. (Fremhævet af forfatteren) (Oversat af Henning Galmar, rektor ved Fjerritslev Gymnasium).
54. »Francisci Vormordi Amstelredami apologia adversus Lundenses canonicos.« Danske Afd. L. N. 293, B 4r f., Det kgl. Bibl. Kbh. (Fremhævet af forfatteren) (Oversat af Henning Galmar, rektor ved Fjerritslev Gymnasium.)
55. G. Johannesson: Anf. arb. p. 158-170.
56. Se i denne forbindelse G. Johannessons vurdering af de skånske rigsråders religiøse tilhørsforhold, G. Johannesson: Anf. arb. p. 78-88 og C. Paludan-Müller: De første Konger af den Oldenborgske Slægt. Kbh. 1874. p. 570-71.
57. Karakteren af Tyge Krabbes henvendelse fremgår af magistratens brev af 6. jan. 1534. »Lieber her Tüke Kraba, wie ewer Strengikeyt vns lest zu erkennen geben, durch vnsern mitbrudern her Jorgen Kock, vmb vnser Statt Prediger zuerlassen, vnd solche Priester widerum an zunemen, als wir zu vorn gehabt haben, Nach laut des Recesz (des ir vns ein Copia sendet) im letsten Herrntag zu Copenhagen.« Brevet findes optrykt i Danske Saml. 1. bd. p. 382-83. I brevet til Kbh. i forbindelse med byens oprør dateret 4. juli 1534, omtaler byens magistrat det samme forhold, se indledning til Malmøbogen, p. VI. At det har drejet sig om 3. juli-recessen fra 1533, der blev oversendt borgerne fra Tyge Krabbe, fremgår tydeligt af dette brev, der næsten ordret citerer passagen om den biskoppelige jurisdiktion fra recessen. Se indledningen til Malmøbogen, p. LVI og Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love, bd. 4. Kbh. 1824. p. 146.
58. Danske Saml. bd. 1. p. 382.
59. Danske Saml. bd. 1. p. 383.
60. Danske Saml. bd. 1. p. 383. H. Fr. Rørdam er af den opfattelse at en af prædikanterne i Malmø har bistået magistraten i udformningen af brevet. Se Kirkehist. Saml. 5. Rk. bd. 2. p. 433.
61. Se Malmøbogen, p. LIV-LIX.
62. Se Malmøbogen, p. LIV.
63. Malmøbogen, p. LVII.
64. Malmøbogen, p. LVIII.
65. Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi, p. 150f. Der tænkes i denne forbindelse i særlig grad på de tre vidisser fra 1534.
66. Skriftet, hvoraf der i dag kun er seks sider tilbage, er forsynet med en indledning af Hans Mikkelsen. Danske Afdeling, L.N. 112. Det kgl. Bibl. Kbh.
67. Således Sonnenstein-Wendt: Anf. arb. p. 202, note 113. Sonnenstein-Wendt er ikke i tvivl om, at Langebeks oplysning er korrekt, og mener, at Langebek i skrivende stund må have haft et komplet eksemplar foran sig. A. Heise slutter sig til denne opfattelse, se Skibykrøniken, paa dansk ved A. Heise. Kbh. 1967 p. 177, note 1. Ud

- fra Langebeks meddelelse konkluderer han, at Peder Laurensen »i politisk henseende hørte til Jørgen Kocks og Kristiern II's tilhængere.«
68. Videnskabernes Societet Hist. Almanak 1764.
  69. Breve og Aktstykker til oplysning af Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie, udg. af C.F. Allen, bd. 1. Kbh. 1854, p. 458, note 3.
  70. Nordisk Tidsskrift för bok och biblioteksväsen, V. 1918, p. 58.
  71. Bruuns undersøgelse findes i Aarsberetninger og meddelelser fra Det kgl. Bibl. II, p. 126ff. Se iøvrigt Nordisk Tidsskrift för bok och biblioteksväsen, V. p. 58.
  72. Som note 70.
  73. I sit brev af 2. januar 1527 skriver Poul Kempe til Chr. II: »Naar gwd will ieg sendher ether myn bog, saa skall ieg oc sendhe ether myn epitell (then i weed well) omweend paa danske vt af latin.« Allen: Breve og Aktstykker, bd. 1, p. 458, se også Allens kommentar i note 3 samme side.
  74. Brevet findes gengivet i sin helhed i H. Fr. Rørdams artikel: »Lektor Frants Vormordsen, Skaanes evangeliske Reformator. Kirkehist. Saml. 5. Rk. bd. 2. p. 435-436.
  75. Danske Kancelliregistranter 1535-1550, udg. ved Kr. Erslev og W. Møllerup. Kbh. 1879. p. 19. Også Hans Olufsen Spandemager blev belønnet, idet han fik præsentatsret på Højby Kirke den 25. november 1536, se Danske Magasin, 3. Rk. bd. 6. p. 101.
  76. Se Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. 2. utg. av E. Nygren. Sthm. 1932. p. 479-484 samt Malmø Rådstueprotokol 1503-1548, udg. E. Kroman. Kbh. 1965. p. 120-123.
  77. Chr. Pedersen fungerede under Grevens Fejde som borgmester Jørgen Kocks sekretær, se A. Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike, 2. tom. Kbh. 1652. p. 1548 og C. J. Brandt: Anf. arb. p. 372f. Som påvist ovenfor er dette ene tilfælde, hvor en af Malmøreformatorenes navne har været nævnt i forbindelse med den politiske agitation, der udgik fra byen, næppe holdbart. Herved kommer følgende passus fra S.E. Stybe: Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde. Den danske Reformations Idehistorie. Kbh. 1975. p. 63, til udelukkende at hvile på Poul Helgesens bemærkninger i Skibykrøniken: »Den anden retning, som man kan betegne som den østdanske, fordi den især havde sit udgangspunkt i byer som København og Malmø, havde en helt anden karakter og målsætning. Den var i langt højere grad en borgerlig og demokratisk bevægelse, der politisk gik ind for Chr. II's tilbagevenden.« Til sammenligning skal her anføres følgende linier fra A. Heises udgave af Skibykrøniken, p. 176: »Desuden var Evangeliets Forkyndelse, som da under falsk Titel prædikedes af domfældte Kættere, saa vel hos Malmøboerne som ogsaa hos Københavnerne er Gerning, ikke i Kristi, men i den berygtede Tyran Kong Kristierns Tjeneste.«